

ILIRIA

Idea Ilirii obejmowała w polskim romantyzmie zróżnicowany obszar geograficzny. Był uzależniony od jej ładunku ideologicznego. Sformułowali ją przede wszystkim Adam Mickiewicz oraz Zygmunt Miłkowski (Teodor Tomasz Jeż). Najwybitniejszymi komentatorami ich pomysłów geograficznych byli: Marian Zdziechowski oraz Ludwik Gumplowicz [Gumplowicz 1902] i Jerzy Pogonowski [Pogonowski 1924]. Mickiewicz zobaczył w Ilirii terytorium, z którego mieli wywodzić się Polacy. Iliria stanowiła zatem załączek Polski, szerzej kolebkę Słowiańszczyzny. W części otwierającej Pierwsze wieki historii polskiej zatytułowanej *Słowiańszczyzna od wyjścia jej z Azji do czasów Lecha, Czecha i Rusa, czyli Ruryka* (1836–1838) postawił tezę, iż Iliria w V wieku została przejęta przez Słowian w wyniku ich migracji: „Wkrótce doświadczyła takiego okropnego najścia Iliria i nawet pobrzeże adriatyckie” [Mickiewicz 1996; 25]. Choć Mickiewicz nie wyliczył dokładnie obszarów, którym nadawał miano Ilirii, możemy przyjąć, iż najprawdopodobniej chodziło mu o tereny rzymskiego Illyricum, zamieszkanego przez plemiona zwane Ilirami. Po ostatecznym podboju przez Rzymian stworzyli oni w I wieku prowincję, obejmującą późniejszą Chorwację, Sławonię, Dalmację, wschodnią Istrię, Bośnię, Hercegowinę, Czarnogórę, zachodnią Serbię i północną Albanii. Została ona następnie podzielona na dwie części: Dalmację i Panonię [Rapacka 1997; 70].

Formułując koncepcję Ilirii jako kolebki Słowiańszczyzny, Mickiewicz odwoływał się do poglądów Joachima Lelewela, który twierdził, iż Iliria jako rzymska prowincja była słabo osłaniania, przez co stała się przedmiotem „napaści Awarów a z nimi i Sławian” [Lelewel 1853; 581]. Historyk zilustrował w ten sposób teorię o osadniczym charakterze Słowian – Ilirię zajęli Chorwaci (Chrobaci). Poeta powielił poniekąd również schemat myślenia Aleksandra Sapiehy, który w Ilirii widział model Księstwa Warszawskiego. W *Podróżach w krajach słowiańskich odbywanych* (1811) wyraził się, iż „Uważajmy Księstwo Warszawskie jak dar jego szczególny (Napoleona I), jak wzór małego Illium, dawniej wystawionego na brzegach Adriatyku” [Sapieha 1983; 32]. Jest to aluzja do *Eneidy* Wergiliusza (III, 294–505), że Księstwo Warszawskie, jako „małe Illium” jest starożytną Troją odbudowaną przez Helenosa. Podróż Sapiehy wiodła właściwie przez Styrię, Gorycję, Karyntię, Istrię, Chorwację, Dalmację, Bossynię, Hercegowinę, Albanii, Czarnogórę i archipelag dalmacki. Różnica między wyobrażeniem Ilirii Mickiewicza i Sapiehy jest li tylko funkcjonalna. Poeta ujął za jej pomocą wywody genealogiczne dotyczące pochodzenia Słowian, podróżnik wyraził pogląd polityczny – wiarę w misję Napoleona. W obu przypadkach południowa Słowiańszczyzna była źródłem idei polskości. Nawiązując do Mickiewicza, teorię tę potwierdził pod koniec dziewiętnastego wieku Gumplowicz w rozprawie *Chorwaci i Serbowie*.

W części rozprawy *Pierwsze wieki historii polskiej* noszącej tytuł *Dzieje mityczne Słowian pod Lechami* przytoczył podania o królu Lechu, który „już to z Kolchidy, już Ilirii lub Morawii przyszedł”, a „podług Czechów był młodszym bratem Czecha, i Gniezno założył, orła białego za godło narodu obrawszy” [Mickiewicz 1996; 35]. Poeta zerwał z oświeceniowym poglądem o zromanizowaniu tych ziem w wyniku podboju rzymskiego i o pierwotnym podziale Europy na obszary, które znalazły się pod panowaniem cesarstwa i te, od niego niezależne, m.in. polskie [Jezierski 2005; 149–150].

Świadczy to o „literackim” („mitycznym”) charakterze wyobraźni geograficznej Mickiewicza, ukształtowanej przez wypadki historyczne i lektury. W Ilirii poeta nigdy nie był.

Ideą Ilirii Mickiewicz posługiwał się w okresie formowania i działania Legionu włoskiego. Jednym z celów ponownego podjęcia problematyki iliryskiej, w kontekście upadku utworzonych przez Napoleona Prowincji Iliryskich (1811) oraz powołanego przez Austrię Królestwa Ilirii, od 1822 roku obejmującego również część ziem chorwackich, było odmienne rozwiązanie austro-włosko-słowiańskiego sporu o obszary Bałkanów. Pisząc z Florencji 17 kwietnia 1848 roku do Prezydenta Rządu Modeny Giuseppe Malmusiego, przedstawił plany wymarszu do Mediolanu i „uczynienie wezwania” stamtąd do „Polaków wcielonych do armii austriackiej tudzież do wszystkich innych Słowian, braci naszych: Dalmatyńców, Iliryczyków, Kroatów, Czechów i Słowaków” (w org. *„Dalmates, Illyriens, Croates, Bohêmes et Esclavons”*) [Mickiewicz 2004; 511, 510]. Zobowiązanie to wskazuje na kierunki działania Mickiewicza. Terenem wojny zamierzał objąć nie tylko północno – wschodnie tereny Włoch, lecz również zachodnie wybrzeże Bałkanów. Do Legii oprócz Polaków mieli wstąpić przedstawiciele innych narodów słowiańskich, w tym Ilirów, których Henryk Batowski utożsamiał ze Słoweńcami [Batowski 1958; 64]. Działalność Mickiewicza wspierała się nie tylko na założeniu wspólnoty słowiańskich interesów, lecz również poczuciu słowiańsko – romańskiej wspólnoty w wariacie italo-polskim. W tej koncepcji Iliria urasta do rangi mitu wspólnoty słowiańsko-romańskiej, ma być nie tylko kolebką narodu polskiego, lecz również ludów italskich. Mickiewiczowska wykładnia Ilirii uległa w owym okresie przeformułowaniu i znacznemu poszerzeniu.

W liście o niepewnej chronologii (Florencja, ok. 22 kwietnia – Parma 28 kwietnia 1848) wystosowanym do Ministra Spraw Zagranicznych Republiki Francuskiej Julesa Bastide’a, Mickiewicz określił ów obszar geograficzny *„le Littoral slave”*, co w tłumaczeniu polskim zwykło się oddawać za pomocą trafnego wyrażenia „Przymorze słowiańskie” Adriatyku. Zdaniem poety, obejmowało Triest, Zadar, Dubrownik i Split (w org. *„Trieste, Zara, Raguse, et Spoltro”*, czyli podług nazewnictwa włoskiego; u Mickiewicza błędnie „Spoltro” zamiast „Spalato”). Tam właśnie miała rozpocząć się rewolucja słowiańska, prowadząca do pokonania Austrii, a w konsekwencji odzyskania niepodległości przez Północne Włochy oraz Polskę położoną na dalekiej Północy Europy [Mickiewicz 2004; 520 – 526].

Batowski sądził, iż wiadomości na temat tych obszarów geograficznych Mickiewicz czerpał od Meda Pucicia (Orsata Pozza), dalmackiego poety i działacza wolnościowego [Batowski 1958; 72]. Nie można wykluczyć, że informatorem Mickiewicza był również Niccolò Tommaseo – Dalmata, w początkach 1848 roku minister oświaty w Rządzie Tymczasowym Wolnej Republiki św. Marka, kierowanym przez Daniele Manina. Tommaseo był m.in. autorem odezwy do Chorwatów, wzywającej do czynu zbrojnego przeciwko Austriakom oraz kolekcjonerem pieśni iliryskich.

Pomysł Mickiewicza wykraczał poza narodowe partykularyzmy i separatyzm. Budził kontrowersje nie tylko wśród establishmentu włoskiego, lecz także wśród jego sprzymierzeńców. Michał Chodźko przedrukował w *Adam Mickiewicz. Legion polski we Włoszech. Czterdziestego ósmego lata wspomnienie* list wystosowany do poety przez Gabriela Casatiego w imieniu Rządu Tymczasowego Lombardzkiego (Mediolan, 9 maja 1848 roku). Wyraża wątpliwości związane z apelem Mickiewicza, pragnącego sformować oddział z Czechów, Iliryków i Chorwatów, którzy zostali określani jako „niepewni opowiadacze naszej wolności, ani dobrze widziani towarzysze broni naszych obywateli” [Chodźko 1862; 47]. Włochów niepokoiła postawa Słowian Bałkańskich, którzy walcząc z Austrią, dążyli do niepodległości także od jednoczącego się państwa włoskiego.

W formie załączkowej idea Ilirii jako wspólnego Słowianom i ludom italskim dziedzictwa została przez Mickiewicza wyrażona podczas szóstego wykładu (badanie pierwsze), trzeciego kursu literatury słowiańskiej (13 stycznia 1843 r.). Przyznał wtedy, iż ludy Osków, Sabinów i Samnitów, przylegające do Rzymu były spokrewnione z mieszkającymi na wybrzeżach Adriatyku Wenetami i Lydami. „Owi Lydowie i Weneci – dowodził Mickiewicz – ukazują się później nad Renem oraz w Mezji, w Ilirii, w Panonii. Otóż Mezja, podobnie jak Iliria, była za czasów Trajana zamieszkała przez Słowian, potomków owych dawnych Wenetów i Lydów” [Mickiewicz 1998; 64]. Według Mickiewicza, ludy słowiańskie i italskie łączy wspólne pochodzenie. Podejmując temat Ilirii poeta nie dokonał nowej atrybucji tych obszarów, nie przypisał ich ani Włochom, ani Słowianom. Pokazał, że jest to ich wspólne dziedzictwo. Mickiewicz inspirował się iliryskim humanizmem, który należy odróżniać od humanizmu toskańskiego, a jego myśl byłaby z pewnością ważkim punktem odniesienia dla współczesnych mniejszości włoskich w Chorwacji [Pinelli 2010].

Podstawową cechą humanizmu iliryskiego jest swoistość, aby nie powiedzieć odrębność od renesansu włoskiego i jego wariantów północnoeuropejskich, w tym polskiego. Humanizm ten wspierał się na idei zlatynizowania ludów słowiańskich zamieszkujących wybrzeże Adriatyku. W wyniku tego procesu powstała nowa kultura w sposób harmonijny łączącą wartości antyczne (tak rzymskie, jak greckie) oraz wyobrażenia charakterystyczne dla Słowiańszczyzny. Figurą dzisiejszej identyfikacji Włochów zamieszkujących Chorwację jest Marino Darsa (Marin Držić). Problematyka ta była żywo dyskutowana we Włoszech na przełomie XVIII i XIX wieku, czego dowodem liczne publikacje (w tym wznowienia) prac dalmackich autorów oraz opracowania ich twórczości. Dynamicznie rozwijała się leksykografia, obejmująca m.in. słowniki ilirysko-weneckie.

Mickiewiczowi przyswiecała sformułowana na tym gruncie idea pokrewieństwa historii, geografii i literatury (filologii). Scharakteryzował ją Francesco Maria Appendini we wprowadzeniu do „poematu iliryskiego” Giovanniego Gondoli (*Osmanide*, Ragusa 1827, s. 32). Jego zdaniem, obszar Ilirii sięga tam, dokąd jej ekspansja historyczna oraz tam, gdzie powstaje charakterystyczna dla niej twórczość literacka. Gondola w początkach wieku XVII miał wytyczyć epokę w historii literatury. Wykroczył poza paradygmat reprezentowany przez Francesca Petrarę oraz Torquata Tassa i stworzył poezję romańską (ufundowaną na tradycjach antycznych: rzymskich i greckich) na Słowiańszczyznę. Narodziła się nowa kultura. Jej czołowymi reprezentantami byli: Andrea Cjubranovich, Niccolò Nale, Francesco Luccari, Marino Boresich, Domenico Ragnina, Francesco Bobali i Andrea Sorgo. Stworzyli w oparciu o iliryski nowy język poetycki. Współcześni znawcy tej problematyki (Luciano Monzali) stoją na stanowisku, iż doszło do „fuzji” pierwiastka

włoskiego i słowiańskiego, w wyniku czego ukształtowała się kultura, którą można określić terminem „mixed” [Monzali 2009; 54]. Monzali posługuje się terminem „a Slav-Italian nation” – „naród słowiańsko-włoski”. Nawiasem mówiąc, podobna kombinacja elementów antycznych i słowiańskich występuje i w *Panu Tadeuszu* – eposie Mickiewiczowskiej. Autor znał poemat bohaterski Gondoli. Na tłumaczeniu Karola Brzozowskiego miał uczynić poprawki i dopisać żartobliwy dwuwiersz – przestrożę dla tłumacza [Mickiewicz 2005; 510–511].

Konstatacja o pokrewieństwie geografii i filologii upoważniała do zestawiania jednostek terytorialnych, często nie mających ze sobą nic wspólnego, na podstawie domniemyanych zbieżności językowych (np. podobieństwa fonetycznego nazw geograficznych). W *Notizie storico – critiche sulle antichità. Storia e letteratura de’ Ragusei divise in due tomi* Appeniniego czytamy, iż język iliryski jest jedynym językiem słowiańskim, z którego można wydedukować dawność wszystkich narzeczy i narodów Azji Mniejszej, a także Europy [Appadini 1802; X]. Podobne konstatacje, o pierwotnym charakterze języka iliryskiego, z którego miałyby się wywodzić pozostałe dialekty słowiańskie, w tym także język polski, znajdujemy w słownikach [Della Bella 1785]. Gioacchino Stulli tezę o wspólnotcie językowej ilirysko – łacińsko – włoskiej (pierwszeństwo przyznawał iliryskiemu), ujawniającej się również w mitologii, wspierał dociekaniem etymologicznymi opartymi na materiale geograficznym. Jego zdaniem, zbieżności nazw topograficznych występujące w terminologii iliryskiej, a także polskiej i rosyjskiej świadczą o przynależności do tego samego pnia cywilizacyjnego [Stulli 1810; 21]. Metodą tą posługiwał się również Mickiewicz – pozostawał w zgodzie z romantycznym duchem filologii, a poniekąd i geografii.

16 stycznia 1844 roku, podczas czwartego wykładu czwartego kursu literatury słowiańskiej, Mickiewicz nawiązał do tematu Ilirii. Jego wypowiedź wskazuje, iż poeta z obszarem iliryskim utożsamiał zasięg oddziaływania Kościoła katolickiego: „W tym stanie rzeczy ludzie prywatni, świeccy próbują pomóc Kościołowi; zjeżdżają do Francji; Polacy, Dalmatyńcy, Iliryjczycy zawiązują zgromadzenia zakonne; są wśród nich ludzie pełni poświęcenia, którzy, odbywszy służbę dla ojczyzny, składają oręż i wstępują do zakonu, aby w religii szukać dróg służenia ludzkości” [Mickiewicz 1998a; 35]. Słowa Mickiewicza stanowią aluzję do działalności na terenach iliryskich zakonów, np. franciszkanów. Do ich zadań należało zapewnienie Kościołowi wpływów w regionie, budowa na Bałkanach jego struktur oraz obrona Słowian i Włochów przed ekspansjonizmem tureckim [Cusmich 1864]. W tym sensie Mickiewiczowskie wyobrażenie Ilirii odpowiada geograficznemu zakresowi stosowania pojęcia „*illirico sacro*”.

O utracie wiary w mit Ilirii świadczy artykuł Mickiewicza z 4 października 1849 roku, zamieszczony w „Trybunie Ludów”. Kończy go smutna konstatacja o losie Czechów i Ilirów [Mickiewicz 1907; 312]. Iliria Mickiewicza luźno tylko wiąże się z iliryzmem definiowanym jako romantyczny ruch niepodległościowy w Chorwacji w latach trzydziestych i czterdziestych XIX wieku. Według Zdziechowskiego oraz badaczy współczesnych Mickiewicz ów ruch inspirował (Gjalski) [Zdziechowski 1902; Durković – Jakšić 1984]. Dla Jeża Iliria była zarówno metaforą rozbiorów Polski, jak ideą jednoczącą Słowian Południowych. W powieści pt. *Uskoki* (1870) nakreślił ów obszar geograficzny: „Wybrzeża zachodnie Morza Adriatyckiego zamieszkałi Włosi i wschodni Słowianie. Punktem, w którym się dwie te narodowości stykają, jest ten punkt, w którym Adriatyk dochodzi do szczytu swego zaokrąglenia na północy. Jest to ujście Isonzy. Rzeka ta, a raczej rzeczka, mająca

źródło swoje u stóp Terglau (Triglaw), najwyższego szczytu w łańcuchu Alp Julijskich, stanowi linię demarkacyjną pomiędzy dwiema narodowościami, posiadającymi na wspólną własność morze, zwane przez Słowian Sinym” [Jeż 1948; 77]. Wybrzeże to ma kształt labiryntu – archipelagu złożonego z nieskończonej liczby małych wysepek: „Natychmiast od ujścia Isonzy wybrzeże wygina się w zatoce Sokolej Góry (Montfalcone), która jest częścią większej zatoki, Triesteńskiej, a ta w sobie pomniejszych liczy jeszcze kilka. Cały zachodni brzeg Półwyspu Istryjskiego nastrzępiony jest przylądkami i zatoczkami raz koło razu. Południowy jego cypel rozszczepia się, niby palce rozwartej dłoni, a jeden z tych palców wygina się ku północy i formuje port Pola, zasłonięty innym cyplem, od północy ku południowi sterzącym i wysepką Brioni, u wejścia leżącą. Cypel, najbardziej ku południowi wysunięty, nazywają Włosi Promontore” [Jeż 1948; 79].

Rozszczepienie tamtego terenu jest w interpretacji Jeża figurą rozpadu wspólnoty Słowian, którego efektem rozbiór Polski. Na Bałkanach zanik jedności Słowian nastąpił w wyniku ekspansjonizmu tureckiego – Turcja okupowała Serbię, Bośnię, Hercegowinę, południową Chorwację oraz część wybrzeża, „niemieckie państwo” sprawowało rządy w Ilirii właściwej, w części Istrii oraz Chorwacji i na wybrzeżach zatoki Istryjskiej oraz Kiernerońskiej. Wenecja zajęła Istrię, niektóre wyspy i porty dalmatyńskie [Jeż 1948; 93]. Cechą opisu geograficznego Jeża jest zrównanie pierwiastka „niemieckiego” (austriackiego), włoskiego z tureckim. Trzech zaborców dokonało podziału Ilirii, tak jak trzech imperatorów dokonało rozbioru Rzeczypospolitej.

Jeż podejrzewał, iż wybrzeża Adriatyku oddzielały od reszty ładu dwa szeregi gór, które odpowiadają dwuszeregowemu układowi wysp. Zdaniem autora, góry te niegdyś zatonęły, a wystające szczyty stały się wyspami. „Tak narys zatoki jak rozkład wkluczonego w nią archipelagu przypuszczać każą, że w epoce ostatecznego formowania się powierzchni globu ziemskiego w tym miejscu odbyć się musiała jedna z tych rewolucji fizycznych, których ślady geologowie w różnych znajdują miejscach. Pierwotnie musiał tu aż do wysokości południowego cypla Istryjskiego Półwyspu ciągnąć się stały łąd, najeżony odpryskami Karnickich i Julijskich Alp, ciągnących się wzdłuż illirskich i dalmackich wybrzeży równolegle do łańcucha Dynarskiego” [Jeż 1948; 81].

Ideą, która spajała wyobrażenie południa Europy Jeża, była Serbia. Problematyka ta znalazła odzwierciedlenie w jego powieściach południowosłowiańskich m.in. *Słowińskim Hercogu* (1875) oraz *Palcu bożym, czyli zemście Bośniaka*. Wyłożył ją we wspomnieniach zatytułowanych *Od kolebki przez życie*, gdy charakteryzował swoją działalność na Bałkanach w latach 1864–1866: „Serbja jako naród, jako wyraz etnograficzny, ocechowany językiem, zajmuje dużą, ogniskującą się głównie na porzeczu Sawy, połąć Europy. [...] Serbami są Czarnogórcze, Dalmaci, Hercegowina, Bośniacy, Ilirowie, Sławoni, Kroaci” [Jeż 1937; 298]. Luźno łączy się z problemem Ilirii Jeża kwestia Uskoków – uciekinierów z obszarów znajdujących się pod okupacją turecką, którzy znaleźli schronienie na terenie Pogranicza Wojskowego, w Senju. Podejmując zagadnienie Uskoków, znane i literaturze zachodniej dzięki powieści George Sand *L’Uscoque*, zakwestionował ustalenia Minucciego (*Storia degli Usocchi* wraz z *Aggiunta alla Storia degli Usocchi* i *Supplemento della Storia degli Usocchi*), a także Marca De Casottiego (*Il Bano Horvath*), zawierające niejednokrotnie negatywny obraz Słowian – gwałcicieli, złodziei, ograniczonych intelektualnie i niedorozwiniętych emocjonalnie obrońców chrześcijaństwa, którzy porzucili swoje rzemiosło na rzecz korsarstwa. Zostały przedstawione i omówione przez Karola Sosnowskiego w arty-

kule *Uskocy w Kroacyi* („Biblioteka Warszawska” 1860, t. 4). W połowie dziewiętnastego wieku były źródłem niechęci mieszkańców Veneto do Legii Mickiewiczza.

Zdaniem Sosnowskiego, Uskocy to ci, którzy uskoczyli z niewoli bądź przez granicę (*Ueberläufer, Fuorusciti*), czyli mieszkańcy Bośni, Chorwacji i Zachemii (Hercegowiny). W XV wieku mieli schronić się przed Otomanami w Dalmacji. Osiedlali się w rzeszpospolitej dubrownickiej (raguzańskiej) i polickiej [Sosnowski 1860; 238]. W ujęciu Jeża, Uskocy – to mały naród słowiański stający w obronie chrześcijańskiej Europy. Umieścić ich przede wszystkim w Senju. Opis zamieszczony w powieści *Uskoki* dzieli miasto między rynek z włoską strukturą otaczających domów (wiek XVI) oraz zamek. Podczas gdy w mieście mówiono po serbsku, na zamku posługiwano się językiem niemieckim [Jeż 1948; 85–86]. Pisarz odrzucił sformułowania m.in. Aurelia Bianchiego-Gioviniego, przyznającego Wenecji prawo do miana głównego na Południu obrońcy chrześcijaństwa przed siłami pogańskimi, reprezentowanymi między innym przez Uskoków [Bianchi-Giovinini 1836]. Zdziechowski podkreślił, iż Jeż wyzyskał fakt powiązania Chorwacji, unią węgierską, z dynastią Habsburgów [Zdziechowski 1915; 23], wyrzucił jednak, iż ostatecznie nie wyzyskał wątku odbicia Węgier z rąk Austriaków.

BIBLIOGRAFIA

- Antonini Prospero, *Il Friuli orientale. Studi*. Milano 1865.
- Appendini Francesco Maria, *Notizie storico-critiche sulle antichità. Storia e letteratura de'Ragusei divise in due tomi*. T. I. Ragusa 1802.
- Appendini Francesco Maria, *Grammatica della lingua illirica*. Ragusa 1808.
- Batowski Henryk, *Legion Mickiewiczza w kampanii włosko-austriackiej 1848 roku*. Warszawa 1956.
- Batowski Henryk, *Legion Mickiewiczza. Wybór źródeł*. Opracowali Henryk Batowski i Alina Szklarska-Lohmannowa. Wstęp i redakcja całości Henryk Batowski. Wrocław 1958.
- Bersano Begey Marina, *Zygmunt Miłkowski. Contributo alla storia dei rapporti polono-slavi nel secolo XIX*. Roma 1935.
- Bianchi-Giovinini Aurelio, *Biografia di frà Paolo Sarpi, teologo e consultore di stato della Repubblica Veneta*. T. 2. Zurigo 1836.
- Bobrownicka Maria, Suchanka Lucjana, Ziejka Franciszek (red.), *Współcześni Słowianie wobec własnych tradycji i mitów*. Sympozjum w Castel Gandolfo 19–20 sierpnia 1996. Kraków 1997.
- Cappelletti Giuseppe, *Storia della Repubblica di Venezia. Dal suo principio sino al suo fine*. T. 9. Venezia 1853.
- Chodźko Michał, *Adam Mickiewicz. Legion polski we Włoszech. Czterdziestego ósmego lata wspomnienie*. Paryż 1862.
- Cusmich Giovanni Evangelista, *Cenni storici sui minori osservanti di Ragusa*. Trieste 1864.
- Della Bella Ardelio, *Dizionario italiano-latino-illirico*. Ragusa 1785.
- Durković-Jakšić Ljubomir, *Mickiewicz i Jugosłowianie. Wstępem poprzedził Zdzisław Grot*. Z serbsko-chorwackiego tłumaczyli Jan Leśny, Witold Szulc, Bogusław Zieliński. Poznań 1984.
- De Casotti Marco, *Il Bano Horvath. Storia del XIV secolo*. Venezia 1838.
- Evans Arthur, *Ancient Illyria. An Archaeological Exploration*. London 2006 (reprint wydania z lat 1885 i 1886).
- Fortis Alberto, *Voyage en Dalmatie*. Berne 1778.
- Goldoni Carlo, *La Dalmatina. Tragicommedia di cinque atti in versi. Rappresentata per la prima volta in Venezia nell'autunno dell'anno 1758*. W: *Raccolta completa delle commedie*. T. 56. Venezia 1831.
- Gondola Giovanni Francesco, *Versione libera dell'Osmanide. Poema illirico. Colla di lui vita scritta dal Padre Francesco Maria Appendini delle Scuole Pie*. Ragusa 1827.
- Gumpłowicz Ludwik, *Chorwaci i Serbowie. Studium socyologiczne*. Warszawa 1902.
- Jeziński Franciszek Salezy, *Rzepicha matka królów, żona Piasta, między narodami sarmackimi słowiańskiego monarchy tej części ziemi, która się nazywa Polska*. W: *Trzy utwory z czasów Sejmu Wielkiego*. Opracował Bronisław Treger. Kraków 2005.
- Jeż Teodor Tomasz (Zygmunt Miłkowski), *Od kolebki przez życie. Wspomnienia. Do druku przygotował Adam Lewak*. Wstępem poprzedził Aleksander Brückner. T. 3. Kraków 1937.

- Jeź Teodor Tomasz (Zygmunt Miłkowski), *Uskoki. Powieść z dziejów Słowiańszczyzny południowej*. T. 1. Warszawa 1948.
- Lelewel Joachim, *Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski*. Poznań 1853.
- Mickiewicz Adam, *La Tribune des Peuples*. Paris 1907.
- Mickiewicz Adam, *Pierwsze wieki historii polskiej*. W: *Dzieła*. T. 7: *Pisma historyczne, Wykłady lozańskie*. Tom opracował Julian Maślanka. Warszawa 1996.
- Mickiewicz Adam, *Literatura słowiańska. Kurs trzeci*. W: *Dzieła*. T. 10. Tom opracował Julian Maślanka. Warszawa 1998.
- Mickiewicz Adam, *Literatura słowiańska. Kurs czwarty*. W: *Dzieła*. T. 11. Tom opracował Julian Maślanka. Warszawa 1998 (ozn. 1998a).
- Mickiewicz Adam, *Listy. Część trzecia: 1842–1848*. W: *Dzieła*. T. 16. Tom opracowały: Maria Dernałowicz, Elżbieta Jaworska, Marta Zielińska. Warszawa 2004.
- Mickiewicz Adam, *Listy. Część czwarta: 1849–1855*. W: *Dzieła*. T. 17. Tom opracowały: Maria Dernałowicz, Elżbieta Jaworska, Marta Zielińska. Warszawa 2005.
- Minucci Minuccio (dzieło kontynuowane przez Paola De' Servi), *Storia degli Usocchi wraz z Aggiunta alla Storia degli Usocchi i Supplemento della Storia degli Usocchi*.
- Monzali Luciano, *The Italians of Dalmatia. From Italian Unification to World War I*. Transl. by Shanti Evans. Toronto 2009.
- Pennell C. Richard (red.), *Bandits at Sea. A Pirates Reader*. New York 2001.
- Pietrzak Thébault Joanna, *Iskry na włosko-dalmatyńskim pograniczu czyli Tommaseo bez granic*. (w druku).
- Pinelli Paola (red.), *Firenze e Dubrovnik all'epoca di Marino Darsa (1508–1567). Atti della Giornata di studi Firenze*, 31 Gennaio 2009. Firenze 2010.
- Pogonowski Jerzy, *Iliryzm i Słowiańszczyzna. (Studja nad odrodzeniem chorwackiem)*. Lwów 1924.
- Rapacka Joanna, *Leksykon tradycji chorwackich*. Warszawa 1997.
- Rapacka Joanna, *Rzeczpospolita Dubrownicka. Posłowie Andrzej Mandalian*. Sejny 2005.
- Sapieha Aleksander, *Podróże w krajach słowiańskich odbywane*. Przygotowanie do druku, komentarze, wybór ilustracji i map Tadeusz Jabłoński. Wrocław 1983.
- Sosnowski Karol, *Uskocy w Kroacyi*. „Biblioteka Warszawska” 1860, t. 4.
- Stulli Gioacchino, *Vocabolario italiano–illirico–latino*. Ragusa 1810.
- Subotin Stojan, *Romani Teodora Tomaša Ježa (Zigmunta Milkovskog) o Jugoslovenima*. Beograd 1966.
- Subotin Stojan, *Legenda i prawda o powieściach południowosłowiańskich Teodora Tomaša Ježa*. „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 2.
- Tarpley Webster G, *Paolo Sarpi, His Networks, Venice and the Coming of the Thirty Years' War*. Ann Arbor 2009.
- Tommaseo Niccolò, *Il serio nel faceto. Scritti varii. Firenze 1868 (zawiera Marco Casotti. Il berretto rosso)*.
- Valentinelli Giuseppe, *Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro. Saggio*. Zagabria 1855.
- Vite e ritratti. Galleria di Ragusei illustri*. Ragusa 1841.
- Wilkes John, *The Illyrians*. Cambridge, Massachusetts 1992.
- Wojciechowski Tadeusz, *Chrobacya. Rozbiór starożytności słowiańskich*. T. 1. Kraków 1873.
- Zdziechowski Marian, *Odrodzenie Chorwacyi w wieku XIX*. Kraków 1902.
- Zdziechowski Marian, *Zygmunt Miłkowski (T.T. Jeź) a idea słowiańska w Polsce*. Piotrogród 1915.

